

John van Schaik

KETTERS

Een geschiedenis
naast de Kerk

Inhoud

Voorwoord	13
Verantwoording	15

DEEL I.

Late oudheid en vroege middeleeuwen (200-1200)	17
--	----

HOOFDSTUK 1 - Gnostiek	19
-------------------------------	----

Inleiding: Nag Hammadi	19
Muhammed Ali al-Samman	19
De eerste berichten	20
Canonieke lijstjes	21
Gnosis en gnostiek	22
Kennisse van het hart	23
Kennisgrenzen	23
Kenmerken van de gnostiek	24
Het <i>Apocryphon van Johannes</i>	25
Toelichting	26
Valentiaanse gnosis	26
De zoete Jezus	27
Dualisme	28
Gnosis en genade	29
Uitverkorenen	30
Besluit	31

HOOFDSTUK 2 - Manicheïsme	32
----------------------------------	----

Inleiding: gnostiek of niet?	32
Augustinus en het manicheïsme	32

Mani	33
De manichese wereldkerk	34
De manichese bronnen	34
Een <i>pars dei</i> in de schepping	35
Het kwellen van <i>jesus patibilis</i>	36
Kosmische bevrijding	37
De manichese scheppingsmythe	38
Het licht ontsnapt in alle soorten van activiteit	39
Rituele maaltijden	40
Het gereinigde lichtlichaam	42
Christendom en reïncarnatie	42
Het verdwijnen van het manicheïsme	43
Besluit	44

HOOFDSTUK 3 - Arianisme 45

Inleiding: de doop van keizer Constantijn	45
Zijn de keizers ariaanse christenen?	45
Eusebius van Nicomedia	46
De theologie: de Vader en/of de Zoon	47
Concilie van Nicea	48
<i>Homo-ousios</i> of <i>homoi-ousios</i> ?	49
Wederopstanding van het arianisme	50
Concilie van Constantinopel	51
Slag bij Adrianopolis	52
Zwanenzang van Rome	53
De ariaanse kerk	55
Besluit	56

HOOFDSTUK 4 - Nestorianisme 57

Inleiding: Nestorius	57
<i>Theotokos</i> of <i>Christotokos</i> ?	57
Anathema's	58
Opvattingen van Nestorius	60
Dyofysitisme, miophysitisme en monofysitisme	61
Waar gaat het nu eigenlijk over?	62
Edessa, Nisibis en Gondishapur	63
De Kerk van het Oosten	64
Christenen in China	65
Nestorianen en mongolen	66

Christus in het Chinese nestorianisme	67
Syrisch-nestoriaanse liturgie	68
Besluit	69
HOOFDSTUK 5 - Iers christendom	70
Inleiding: erfzonde of niet?	70
Kelten en Iers christendom	70
Sint-Patrick	71
<i>Li Romans de l'Estoire dou Graal</i>	72
Druïden worden monnik	73
De magische attributen	74
Sint-Brandaan	74
Willibrordus	76
De Heer der elementen	76
Pelagius, de vrije wil en predestinatie	78
Ierse kloosters veroveren Europa	80
Bonifatius	80
Kloosterhervormingen van Bonifatius	81
Bij Dokkum vermoord?	82
Besluit	82
DEEL II.	
Late middeleeuwen	83
(1200-1450)	
HOOFDSTUK 6 - Katharen	85
Inleiding: de zwarte bladzijde	85
Manicheeërs in de middeleeuwen?	85
De eerste ketteren rond het jaar 1000	86
Boer Leutard	87
De eerste katharen	88
De kathaarse geest is uit de fles	90
De leer van de katharen	91
Inquisitie	95
Katharen, waldenzen en protestanten	96
Besluit	97

HOOFDSTUK 7 - Graalliteratuur	98
Inleiding: de graalridders zijn orthodox!	98
Vrome fantasieën	98
Het neokatharisme	99
Otto Rahn, Antoine Gadal en Deodat Roché	100
De kluizenaar Trevrizent	102
Brugge en de graal	102
Nobele ridders	103
De graal van Chrétien	104
De graalhoeder: Jozef van Arimathea	105
De <i>Queste del Saint Graal</i>	107
De <i>Parzival</i> van Wolfram von Eschenbach	108
Besluit	109
HOOFDSTUK 8 - Tempeliers	110
Inleiding: de tempeliers, ook al zo rechtzinnig	110
Koning Philips de Schone van Frankrijk	110
De bekentenissen van Jacques de Molay	112
De paus capituleert	113
Het document van Chinon	114
De beschuldigingen	115
Jeruzalem	116
Hugo de Payns en het begin van de tempelorde	117
Geheime vondsten in de tempel van Solomon?	117
Het <i>Liber ad milites templi de laude novae militiae</i>	118
De soldaten van Christus	121
De regel van de tempeliers	121
Katharen en tempeliers?	122
Besluit	122
HOOFDSTUK 9 - Mystiek	123
Inleiding: de mystiek, soms kettters	123
Zijn Ruusbroec, Eckhart en Porete kettters?	123
Stoïcijns	126
Nederigheid en gehoorzaamheid	127
In jezelf gevestigd zijn	127
Vorbereiding	128

De <i>orewoet</i>	129
De eerste aanraking	132
De tweede komst in de hogere vermogens	133
Eenheid van ruimte en tijd	134
De derde komst van Christus in de geest	135
Besluit	136

DEEL III.

Nieuwe tijd	137
(1450-1900)	

HOOFDSTUK 10 - (Proto)protestanten 139

Inleiding: protestantse kettters?	139
Het begin: John Wycliff	139
<i>Presentia realis</i> of niet?	140
De lollarden	141
Jan Hus	142
Wessel Gansfort en andere humanisten	145
De wederdopers of anabaptisten	146
Münster 1533, het nieuwe Jeruzalem	148
Menno Simons in Witmarsum	148
David Joris in Brugge	150
Luther	151
Calvijn	152
Kettters tegen kettters	153
Besluit	153

HOOFDSTUK 11 - Rozenkruisers 154

Inleiding: 1614-1616	154
<i>Fama Fraternitatis, des Löblichen Ordens des Rosenkreutzes</i>	154
<i>Confessio Fraternitatis R.C. Ad Eruditos Europae</i>	155
<i>Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz</i>	156
Een occulte Europese coalitie?	157
De winterkoning en -koningin	159
De roep van het rozenkruis in de Nederlanden	159
Distantieert Andreae zich?	161

<i>Christianopolis</i>	162
Amos Comenius en de rozenkruisers	163
De <i>Via lucis</i> van Comenius	164
Besluit	166

HOOFDSTUK 12 - Alchemie 167

Inleiding: alchemisten maken geen goud!	167
Alchemie is algemeen	167
De ‘anathema’s’ van de natuurwetenschappen	168
Van magie tot alchemie	169
Alchemistische uitgangspunten	170
Het alchemistische proces	170
Paracelsus von Hohenheim	171
De wijsheid van God	172
Jan Baptista van Helmont	173
Twee oerelementen	174
Alchemie in de schepping	175
Isaac Newton: tussen alchemie en gravitatie	175
Newtons commentaar op de <i>Tabula Smaragdina</i>	176
Goud maken	178
Alchemistische gravitatie?	178
Alchemist of vader van de moderne wetenschap?	178
Besluit	179

HOOFDSTUK 13 - Reguliere vrijmetselarij 181

Inleiding: vijanden van de kerk	181
De <i>Constitutions of the Free-Masons</i>	181
Was Adam al een vrijmetselaar?	182
Drie blauwe graden en nog meer	183
Tot weerziens in het Westen	184
Ritueel voor de graad van leerling	185
Een ‘ketterse’ uitzondering: België	190
Vrijmetselarij versus katholieke kerk	191
Ketters en revolutionairen in Brussel	192
Victor Horta	193
Jean Delville	194
Besluit	194

HOOFDSTUK 14 - Irreguliere vrijmetselarij

Inleiding: paddenstoelen	197
Spinnen in het occulte web	197
Societas Rosicruciana in Anglia	198
Memphis & Misraïmorde	199
Hermes, Hermes en Hermes	199
Rudolf Steiner en de Memphis & Misraïmorde	200
Steiners bagatellisering	201
Ordo Templi Orientis	202
Stella Matutina	203
Franse irreguliere vrijmetselarij: Eliphas Levi	203
Franse irreguliere vrijmetselarij: Papus	204
Franse irreguliere vrijmetselarij: martinistenorde	205
<i>Église Gnostique</i>	206
Wenen	206
Wat wil men nu eigenlijk?	207
Joséphin Péladan: kunst en esoterie	208
Besluit	209

HOOFDSTUK 15 - Theosofie

Inleiding: tegen het materialisme	210
1859	210
De eenvoudige timmerman uit Nazareth	212
Het spiritisme	213
Helena Petrovna Blavatsky	214
De mahatma's	216
Oostende en het einde	217
Over scheppen en evolutie	218
De Maitreya Boeddha	219
Krishnamurti	220
De Orde van de Ster van het Oosten	221
De Hermetic Order of the Golden Dawn	221
Hermes Trismegistos	222
Het einde van de Golden Dawn	223
Hoe ging het verder met de Theosophical Society?	224
Besluit	224

HOOFDSTUK 16 - De westerse weg van Rudolf Steiner 225

Inleiding: de westerse esoterie	225
De jonge Steiner	225
Goethe en de <i>Filosofie van de vrijheid</i>	226
Friedrich Nietzsche en antichristendom	227
Berlijn	227
Steiners bekering	228
Theosofie	229
De splijtzwam: Krishnamurti of Christus	229
De antroposofische inwijdingsweg	230
De christologie van Rudolf Steiner	232
De kunsten	233
De werkgebieden	234
De laatste jaren: 1923-1925	236
Het einde	237
Besluit	238

HOOFDSTUK 17 - Kettters in de twintigste eeuw tot nu 239

Inleiding: nog altijd kettters	239
Christus in de new age	240
Jezus, een zoon van God	240
De opgestane Christus van Rudolf Steiner	241
Het Lectorium Rosicrucianum	242
De Aloude Mystieke Orde van het Rozenkruis	243
Alice Bailey en Benjamin Creme	244
De esoterische Jezus van Hans Stolp	245
Nieuwe openbaringen van Jezus en Maria	246
De gnostieke Christus	247
De 'heidense' Christus	247
De Christusgeest	248
Ietsisme	249
Ongebonden esoterisch christendom	250
Besluit	250

Noten	251
Lijst van afkortingen	257
Bibliografie	258
Namenregister	262

Voorwoord

In de laatste twee decennia loopt de kerk in België in snel tempo leeg. Iedereen weet dat en studies laten het zien. Zoals in het rapport *De resultaten van de zondagstelling in oktober 2009. Rapport ten behoeve van de Belgische Bisschoppenconferentie*, KU Leuven, Centrum voor Politicologie 2011. Het rapport laat zien hoe dramatisch de leegloop is.

Maar waar blijven deze kerkverlaters eigenlijk? Het antwoord luidt (voorlopig) nergens! Of het moet een kookcursus zijn of sport op zondagochtend. In ieder geval niet iets religieus. En als we nog ter kerke gaan is dat voor de eerste heilige communie of vanuit gewoonte. Maar of de gelovigen zelf nu geloven wat wordt beleden? En ach, dat doet er ook allemaal niet zo toe.

Ik kom oorspronkelijk uit Nederland. Daar is de situatie anders dan in België. Omdat er in Nederland zoveel verschillende christelijke kerken zijn, is iedere katholiek en iedere protestant ertoe gedwongen na te denken over het hoe en waarom van het eigen geloof. Min of meer tenminste. Dat nadenken blijft, ook al gaat men niet meer ter kerke. En dus zoekt men *aanvullende* vormen van religiositeit zoals het boeddhisme, het hindoeïsme, de oude gnostiek, de mystiek en vormen van esoterisch christendom zoals de antroposofie.

Het ligt in de lijn der verwachtingen dat ook in België deze situatie in de nabije toekomst gaat ontstaan. Als de kookcursussen voorbij zijn. Alternatieve vormen van religiositeit zullen mainstream worden. Immers, zonder religiositeit is het ook niet alles. Wanneer we dan op zoek gaan naar aanvullingen of alternatieven is het handig kennis te hebben van het 'ketterse christendom'. Dat wil zeggen: van die vormen van christendom die de kerk door de eeuwen heen als kettters heeft veroordeeld. Want vaak vinden we in die vormen van christendom aanvullingen voor de tekorten van de kerk. Dit boek wil in deze kennis voorzien.

Kennis van christendom buiten de kerk kan behulpzaam zijn wanneer we op zoek gaan naar vernieuwing van religie en christendom. Ik hoop met dit boek daar aan bij te dragen.

John van Schaik

Verantwoording

Voor u ligt een enigszins vreemd boek. De verzameling (christelijke) ketterse bewegingen die in dit boek worden gepresenteerd, hebben namelijk inhoudelijk soms weinig of helemaal niets met elkaar gemeen. In die zin is dit boek een bonte verzameling van buitenkerkelijke christelijke stromingen. Er is slechts één gemeenschappelijk criterium: de kerk heeft door de eeuwen heen die christelijke stromingen als kettters veroordeeld. De kerk vervloekte zowel het ariaanse christendom uit de vierde eeuw als de vrijmetselarij uit de negentiende eeuw. Maar daarmee houdt de verwantschap tussen de arianen en de vrijmetselarij geheel en al op.

Centraal in dit boek staat het oordeel van 'de kerk' over deze andere christelijke uitingen. Met 'de kerk' bedoel ik de rooms-katholieke kerk (RKK). Nooit in de geschiedenis heeft de RKK het monopolie op het christendom gehad. In weerwil van wat de RKK graag wil doen geloven. En in weerwil van wat de katholieken tot voor kort (in België) geloofden. Als dit boek één ding kan leren, is het wel dat katholiek niet hetzelfde is als christelijk.

In deel I worden een aantal christelijke stromingen uit de late oudheid beschreven die volgens de RKK kettters waren en zijn: het oude gnostieke christendom, het manichese en nestoriaanse christendom langs de zijderoute, het ariaanse christendom en het Ierse christendom. Er zijn nog veel meer christelijke kerken (geweest), zoals het thomaschristendom in India. Maar deze miljoenenkerk is aan de aandacht van de ketterhamer ontsnapt. Totdat de jezuïeten in de zeventiende eeuw India gingen kerstenen.

Deel II gaat over de middeleeuwse kettters. Vooral in dit deel wordt het bovengenoemde criterium 'kettters volgens de kerk' op de proef gesteld. De katharen waren kettters. Veel mystici waren dat in de ogen van de RKK ook. Maar de tempeliers niet, die waren zelfs 'de verdedigers van de kerk' en 'de soldaten van Christus'. Niet de kerk maar de Franse koning bracht de tempeliers op de brandstapel. Dit deel behandelt ook de graalliteratuur. Graalridders hebben in het echt nooit bestaan, ze waren literaire helden in literaire verhalen. Op zoek naar de graal. En als ze de graal vonden, zagen ze de opgestane Christus in de hostie. Niets kettters aan! Toch zijn de tempeliers en de graalridders in dit boek opgenomen omdat ze in veel (pseudo-)esoterische literatuur van vandaag de dag als kettters worden gepresenteerd. Maar dat ligt in dit geval niet aan de kerk.

Deel III begint met de proto-protestanten zoals de sacramentariërs en de wederdopers. Zeer zeker kettters in de ogen van Rome. Met Luther en Calvijn ont-

staan de protestantse kerken in Europa. Ook zeer zeker ketters, hoewel we dat tegenwoordig niet meer zo zeggen. Maar dit deel behandelt ook de alchemie en de rozenkruisers in de zeventiende eeuw. Beide diep christelijk, maar niet rooms. En dus ketters. Evenals de reguliere vrijmetselarij die in dit deel wordt behandeld.

Deel IV gaat over de theosofie, de antroposofie, de irreguliere vrijmetselarij en moderne varianten van het esoterische christendom. De theosofie is wel religieus, maar niet christelijk. En dus verketterd door de RKK (en de protestantse kerken). De antroposofie is juist weer ten diepste christelijk, maar dat wordt door de kerken niet waargenomen. En dus toch ketters. De irreguliere vrijmetselarij is natuurlijk – net zoals de reguliere vrijmetselarij – weer wel ketters. Evenals de vele varianten van het moderne esoterische christendom.

Dit boek is een historisch verantwoorde studie. Toch heb ik met dit boek een persoonlijk motief. Ik wil namelijk laten zien dat het christendom veel rijker en gevarieerder was en is dan alleen de katholieke kerk. Daar kunnen we ons voordeel mee doen. De kerk verlaten is één ding, een alternatief vinden is een tweede. Kennis nemen van andere vormen van het christendom kan daarbij van nut zijn.

DEEL I.

Late oudheid en vroege middeleeuwen

(200-1200)

HOOFDSTUK 1 - Gnostiek

Want iedereen die niet erkent dat Jezus Christus in het vlees is gekomen, is een antichrist. En wie de getuigenis van het kruis niet erkent is uit de duivel.

Polykarpus van Smyrna (ca. 69-ca. 156), *Brief aan de Philippenzen*, 7,1.

Inleiding: Nag Hammadi

Meteen na de dood van Jezus ontstaan er onder de leerlingen meningsverschillen over de kruisdood en opstanding. Hoe moet het onmogelijke worden begrepen? Al snel vormen zich (in ieder geval) twee hoofdstromen: de leerlingen die geloven dat Jezus Christus fysiek is gestorven en opgestaan. Deze stroming groeit uit tot het kerkelijk-katholieke christendom. De andere stroom bestaat uit degenen die van oordeel zijn dat de Zoon van God niet kan sterven. Dat de Christus in schijn is gestorven en vlak voor de kruisdood van Jezus uit Jezus is weggegaan. Deze stroming groeit uit tot het gnostieke christendom.

Muhammed Ali al-Samman

In december 1945 stoot Muhammed Ali al-Samman in de Egyptische woestijn op een kruik. Hij slaat de kruik stuk. Er blijkt 'waardeloze rommel' in te zitten, dat wil zeggen twaalf lederen banden met maar liefst 52 oude boeken. Muhammed neemt alles mee naar huis. Zijn moeder begint de boeken – op droge papyrus – te verbranden. Toevallig komt Raghib Andrawus langs, een onderwijzer Engels en geschiedenis. Die zegt dat deze boeken misschien wel veel waard zijn op de antiekmarkt in Caïro. Daar struinen van tijd tot tijd wetenschappers rond en zo komen de boeken uiteindelijk in het wetenschappelijke circuit terecht, waar ze een sensatie veroorzaken. Want het blijkt om geschriften te gaan uit het vroege christendom. Het zijn de geschriften van de gnostieke christenen. En daaruit blijkt dat het christendom in de eerste eeuwen veel pluriformer is geweest dan we tot dan toe dachten.

Het gnostieke christendom is niet zomaar een verschijnsel in de marge van het ‘officiële’ kerkchristendom; de gnostiek is een brede christelijke beweging geweest.

Het duurt echter nog tot 1977 voordat er een eerste integrale wetenschappelijke uitgave van alle boeken verschijnt. De wetenschappers noemen de geschriften de ‘Nag Hammadi Codex’ (NHC), naar het plaatsje Nag Hammadi (Midden-Egypte langs de Nijl) waar Muhammed de kruiken heeft gevonden. De ‘waardeloze rommel’ bestaat uit Koptische teksten die vertaald zijn uit het Grieks. Er is een fragment bij uit de *Staat* van Plato en een prachtige hermetische inwijdingstekst. Maar de meeste teksten blijken gnostisch-christelijke teksten te zijn. Voor het eerst hebben we de beschikking over een grote hoeveelheid authentieke gnostieke teksten uit de eerste eeuwen van het christendom. Tot de vondst van Muhammed Ali al-Samman kenden we het gnostieke christendom voornamelijk uit de antignostieke teksten van de kerkvaders.

De eerste berichten

De teksten van Nag Hammadi gaan voor 95% over inwijdingen, openbaringen en hemelreizen. Ze bevatten nauwelijks historische informatie over het ontstaan, de ontwikkeling en het verdwijnen van het gnostieke christendom. Die informatie moeten we halen bij de katholieke kerkvaders. Maar die zijn natuurlijk niet altijd even betrouwbaar in hun polemieken.

De eerste berichten over gnostieke christenen vinden we in de brieven van de apostolische vaders – dat zijn leerlingen van de leerlingen van Jezus. In de brief van bisschop Ignatius van Antiochië (bisschop van 69/70 tot ca. 108) aan de Tralliërs lezen we:

Wanneer Hij (Christus) echter in schijn zou hebben geleden, zoals enkele – de goddelozen, dat wil zeggen, die ongelovig zijn – zeggen...¹

En in zijn brief aan de christengemeente in Smyrna schrijft Ignatius:

Hij leed werkelijk en Hij stond ook werkelijk op, niet zoals sommige ongelovigen zeggen, heeft Hij in schijn geleden...²

Deze ‘goddelozen’ en ‘ongelovigen’ zijn de gnostieke christenen die leren dat Christus niet echt heeft geleden aan het kruis. De officiële term voor deze opvatting is ‘docetisme’. Uit deze berichten blijkt dat er gnostieke christenen zijn in Trallië en Smyrna in Klein-Azië. Dit betekent dat het gnostieke christendom zich reeds in de eerste eeuw na Christus minstens zo snel heeft verspreid als het kerkelijke christendom.

Het gnostieke christendom wordt aan het begin van de tweede eeuw in Rome gesignaleerd. Ene Marcion van Sinope (ca. 85-ca. 160) wordt rond 140 lid van de christengemeente in Rome. Maar al snel ontdekt men dat Marcion een wolf in schaapskleren is. Hij is namelijk van mening dat de wraakzuchtige God van het Oude Testament niet dezelfde kan zijn als de barmhartige, liefdevolle God van het Nieuwe Testament. Marcion wijst het gehele Oude Testament af en ook delen van het Nieuwe Testament (die verwijzen naar JHWH). Marcion onderscheidt twee goden: de ene God is die van het Oude Testament, de andere is die van het Nieuwe Testament. Voor Marcion telt alleen de onbekende God van Paulus (Handelingen 17:23). Kerkvader Tertullianus (ca. 160-ca. 230) schrijft over Marcion:

Marcion leerde de opvatting dat Christus – die er was in de dagen van Tiberius – geopenbaard was door een tot dan toe onbekende God tot redding van alle volkeren, (en dat die God) een ander wezen is dan de voorspelde God, de Schepper voor het herstel van de joodse staat, en die nog moet komen. Tussen deze twee maakt hij een scheiding van een zo groot en absoluut verschil als er ligt tussen dat wat rechtvaardig is en dat wat goed is, zoals ook ligt tussen de wet en het evangelie, zoals ook ligt tussen het christendom en het jodendom.³

Marcion leert twee goden: een goede en een slechte. Men noemt dit ‘dualisme’. Dat dualisme behoort samen met het docetisme tot de twee meest fundamentele leerstukken van het gnostieke christendom.

Canonieke lijstjes

Marcion heeft een lijstje gemaakt van welke christelijke geschriften volgens hem de waarheid bevatten en welke niet. De ‘goede’ geschriften zijn het Lucasevangelie en de brieven van Paulus. Maar hij schrapt uit beide geschriften de verwijzingen naar het Oude Testament. De gemeente in Rome reageert daarop met een eigen canoniek lijstje: de ‘canon van Muratori’. In deze opsomming komen bijna alle boeken voor die in het Nieuwe Testament staan. Het laatste en definitieve katholieke lijstje staat in de Paasbrief uit 367 van bisschop Athanasius van Alexandrië (298-373) (zie blz. 48). Waarschijnlijk lezen de monniken van een klooster in de beurt van Nag Hammadi die brief en besluiten alle geschriften in hun bibliotheek die niet op het lijstje van Athanasius staan te verbergen. Tot Muhammed Ali al-Samman ze in 1945 vindt.

De vroegste gnostieke geschriften uit de Nag Hammadi-bibliotheek worden gedateerd in het midden van de tweede eeuw. Dat weten we onder meer door Irenaeus van Lyon (ca. 140-ca. 202), een van de eerste fanatieke bestrijders van de gnostiek. In zijn antignostieke boek *Adversus Haereses (Tegen de kettens)* uit ca. 180

gooit Irenaeus vrijmoedig met modder en maakt hij de gnostieke christenen belachelijk. Irenaeus schampert dat de gnostici wel van alles weten over het bovenzinnelijke, maar niet weten hoeveel haren ze op hun hoofd hebben:

*Maar als degenen die volmaakt zijn niet eens weten van de dingen in hun handen en hun voeten, en voor hun ogen en op de aarde en ... de haren op hun hoofd, hoe kunnen we hen dan geloven inzake spirituele en bovenzinnelijke dingen?*⁴

Een beetje flauw natuurlijk. Maar wel veelzeggend. Want het is wel waar: de gnostici zijn meer geïnteresseerd in het bovenzinnelijke dan in het aardse leven.

In de derde eeuw bereikt het gnostieke christendom zijn hoogtepunt. De Nag Hammadi-bibliotheek getuigt daarvan. De meeste geschriften (tenminste de laatste kopiëring, de teksten zelf kunnen ouder zijn) worden gedateerd in de derde eeuw. Vervolgens verdwijnt het gnostieke christendom in de vierde eeuw. De uitdagende vraag is natuurlijk: waarom heeft het gnostieke christendom ‘verloren’ en het katholieke christendom ‘gewonnen’? Naar mijn weten is daar nog nooit een bevredigend antwoord op gegeven.

Gnosis en gnostiek

Het bovenstaande is een kort historisch overzicht van het *gnostieke* christendom, niet van het *gnostische* christendom. Gnosis en gnostiek zijn twee verschillende dingen. Daarom is bijvoorbeeld de invloedrijke gnosticus Valentinus (ca. 100-ca. 160) – die bijna bisschop van Rome is geworden – niet opgenomen in dit overzichtje. Valentinus leert wel de gnostische inwijdingsweg, maar niet het docetisme en het dualisme. De valentiaanse gnosis bespreken we verderop (zie blz. 26).

Gnosis is niet hetzelfde als gnostiek. Gnosis is een weg naar God, zoals geloof een andere weg is naar God en het verstand weer een andere weg is naar God. De geschiedenis laat zien dat de weg van het geloof leidt tot vele kerken en de weg van het verstand leidt tot vele theologiën en godsbeelden. Zo leidt ook de weg van de gnosis tot vele leerstellige uitkomsten. Zoals de gnostiek. Gnostiek is een zeer bepaalde leerstellige uitkomst van de weg van de gnosis. Andere uitkomsten zijn bijvoorbeeld het laatantieke manicheïsme (zie hoofdstuk 2), de middeleeuwse katharen (zie hoofdstuk 6), de alchemie uit de zeventiende en achttiende eeuw (zie hoofdstuk 12) en de antroposofie vandaag de dag (zie hoofdstuk 17). Al deze christelijke stromingen vallen onder het ‘ketterse christendom’ en worden in dit boek beschreven. Ze zijn allemaal christelijke vormen van gnosis; er zijn ook niet-christelijke vormen van gnosis, zoals het Grieks-Egyptische hermetisme uit de late oudheid, de islamitische gnosis van het soefisme en de joodse gnosis in de kabbala. Tijdens een internationaal wetenschappelijk congres in 1966 in Messina zijn de

begrippen 'gnosis' en 'gnostiek' scherp van elkaar onderscheiden en gedefinieerd. Onder gnosis verstaat men sindsdien 'esoterische kennis van de goddelijke mysteries'. Gnostiek (Engels: 'gnosticism') verwijst naar de specifieke vorm van gnosis uit de tweede en derde eeuw na Christus.

Kennisse van het hart

Gnosis is dus een bepaalde weg naar God. De autoriteit op het gebied van de christelijke gnosis is de in 2006 overleden Nederlandse professor Gilles Quispel. Van hem is de gevleugelde uitspraak: 'gnosis is kennisse van het hart'. Mooi, maar niet erg adequaat omdat een devoot gelovige of een gelovige theoloog dezelfde omschrijving kan gebruiken. Het verschil tussen een devoot gelovige, een gelovige theoloog en een gnosticus schuilt juist in de wijze waarop de kennisse van het hart wordt verworven. Gelukkig is Quispel elders specifiek: gnosis is 'een intuïtieve kennis van verborgen mysteries die staat tegenover de discursieve analytische kennis'. Gnosis betreft dus esoterische kennis, namelijk kennis van verborgen mysteriën. De begrippen 'gnostische kennis' en 'esoterische kennis' zijn inwisselbaar. Maar die kennis is *alleen* bestemd voor ingewijden en is derhalve elitaire kennis. Dat is reeds de kritiek van Irenaeus op de gnosis. Ware kennis is volgens Irenaeus juist kennis die voor iedereen toegankelijk is. En die is te vinden in de katholieke kerk. Irenaeus zegt onder meer: 'ware gnosis is de leer van de apostelen en het oude (Leer)Systeem van de kerk in de gehele wereld'. Met de nadruk op 'de gehele wereld', niet alleen voor ingewijden zoals de gnostici claimen.

Kennisgrenzen

Maar waar gaat de gnostische kennis over? Gnosis is kennis over 'de oorsprong en het doel van de mens'. Over de kennis 'van wie we waren en wat er van de mens geworden is, waar we waren en in wat we geworpen zijn, waarheen we ons haasten en waarvan we gered zijn, wat geboorte is en wat hergeboorte'. Aldus de tweede-eeuwse gnosticus Theodotus.⁵ De weg van de gnosis biedt antwoorden en inzichten op deze vragen. Dat veronderstelt dat men inzicht heeft in God en de goddelijke wereld, in de schepping van de mens, de aarde en de kosmos en in de wijze waarop de mens, de aarde en de kosmos gered zullen worden. Dat is een hele pretentie! De auteurs van gnostische geschriften doen zonder enige gêne uitspraken over dit soort van 'bovenzinnelijke' thema's. Door middel van de gnosis is hen dat allemaal geopenbaard. Daar heeft de kerkelijke traditie evenwel altijd een streep

getrokken. De kerk leert dat in de menswording van Christus de ‘gehele openbaring van de allerhoogste God wordt voltooid’.⁶ Na de menswording van Christus zijn er dus geen ‘nieuwe openbaringen’ meer en voor zover er zaken zijn die het *natuurlijke* verstand te boven gaan, komt het geloof ons te hulp. Wat ons natuurlijke verstand te boven gaat, noemen we ‘geloofsmysterie’s’. Die zijn weliswaar openbaar – want voor iedereen te lezen – maar niet te begrijpen met ons verstand. Ons verstand is immers beperkt⁷, onvolmaakt⁸ en verduisterd⁹. Begrip moet in dat geval van het geloof komen.¹⁰ Daar trokken en trekken gnostici nu juist weer de grens, want zij zeggen: dan moet je wat met je verstand doen! Het verstand moet tot inzicht (gnosis) komen, waardoor men inzicht krijgt in de goddelijke wereld.

Kenmerken van de gnostiek

De kenmerken van het gnostieke christendom uit de tweede en derde eeuw zijn onder meer:

1. er is een Allerhoogste, volkomen transcendente God;
2. die God heeft met de schepping niets te maken;
3. de schepper van hemel, aarde en mens is een lagere God, een boze demiurg (vaak geïdentificeerd als JHWH uit het Oude Testament);
4. er is derhalve een kloof tussen ‘boven’ en ‘beneden’. Boven is goed en beneden op aarde is het boze. Men noemt dit verticaal dualisme. De schepping wordt door de gnostieken niet gewaardeerd;
5. de geest of de engel van de mens is ten gevolge van de boze opzet van de demiurg in de materie (lichaam) verbannen en herinnert zich zijn (oorspronkelijke) goddelijke afkomst niet;
6. Christus is de Verlosser die door de Allerhoogste God wordt gezonden om de mens te herinneren aan zijn goddelijke oorsprong;
7. deze verlossing betreft alleen de individuele mens – degenen die de gnosis hebben ontvangen – en niet de schepping en de mensheid als geheel;
8. Christus verschijnt als een wijsheidsleraar aan de enkele gnosticus en Hij onderwijst in de ‘echte’ oorsprong van de mens, waardoor de godsvonk in de mens weer wordt gewekt;
9. ten gevolge van het dualisme geloven de gnostieken niet in de menswording van de Verlosser-Christus en ook niet in zijn kruisdood. Vlak voor de kruisdood verlaat de Christus-Verlosser de mens Jezus, zodat de Verlosser-Christus niet sterft aan het kruis. Dit is het docetisme, van het Griekse *dokein* (schijn).

Een van de belangrijkste – en moeilijkste – gnostieke geschriften is het *Apocryphon van Johannes*. De oorspronkelijke versie van het *Apocryphon* wordt gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw. In de meeste van de Nag Hammadi-geschriften verschijnt de Verlosser aan een van de apostelen om hem of haar te onderwijzen in de gnostieke kennis. In het geval van het *Apocryphon* verschijnt de Verlosser aan Johannes (de evangelist) en onderwijst hem het volgende:

In den beginne is er de Ene onkenbare transcendente God. Deze Vader is de bron van het levende water. In het water ziet de Vader zichzelf en die gedachte wordt zijn vrouwelijke evenbeeld Barbelo. Zij is het beeld van de Onzichtbare. Zij vraagt en krijgt van God vier eigenschappen: Gedachte, Voorkennis, Onvergangelijkheid en Eeuwig Leven. Deze eigenschappen zijn tegelijk eonen (wereldtijdperken). Zij keert zich naar de Vader en uit die beweging baart zij een lichtvonk. Die lichtvonk is de Zoon, de Eniggeborene, de Zelfverwekte (Autogenes). De Vader zalft hem waardoor de Zoon Christus ('Christos' is Grieks voor 'de gezalfde') wordt. Ook de Zoon ontvangt een aantal eigenschappen die tegelijk eonen zijn, waaronder Voorkennis en Volmaakt Bewustzijn. Uit deze Triniteit (Vader, Barbelo en Christus) ontstaat de Eerste Mens Adam. Het nageslacht van Adam via de lijn van Seth wordt aange-steld over de verschillende eonen met (de vreemde) namen Harmozel, Oroiaël en Daveithe (Kaïn en Abel komen pas veel later in deze scheppingsmythologie voor).

Tot zover gaat alles goed, maar dan denkt Barbelo uit zichzelf een gedachte. Dat is ongehoord want in de Triniteit waar de drie één zijn, moet alles als het ware democratisch worden beslist. Het gevolg van deze 'ontuchtige' gedachte is dat Barbelo een monsterachtige godheid voortbrengt met de naam Jaldabaoth. Wanneer Barbelo haar maaksel ziet, beseft ze wat ze heeft gedaan en ze verstopt Jaldabaoth in een lichtwolk op een troon. Jaldabaoth denkt vervolgens dat hij alleen in de (geestelijke) wereld is en hij begint met een deel van de kracht van zijn moeder de zichtbare hemelen en aarde te scheppen: de dierenriem, de planeten, de aarde en het psychische lichaam van de mens. Ondertussen heeft Barbelo – die inmiddels Sophia heet ('sophia' is Grieks voor 'wijsheid') – berouw over haar daad en ze doet boete. Dat wordt door de Vader aangenomen. De Vader zendt de Paargenoot van Sophia, Christus, naar beneden. Sophia vraagt aan de Vader of Hij de kracht die Jaldabaoth van haar weggenomen heeft, kan teruggeven. Dat wordt de taak van de Zelfverwekte (Christus). Hij doet dat door in het psychische lichaam van de mens zijn geest te blazen, maar tegelijk is dit ook Adam de Eerste Mens. Er komt ook nog hulp van weer een andere goddelijke gestalte: Begrip van het Licht, een andere manifestatie van Barbelo/Sophia. Omdat het psychische lichaam (dat door Jaldabaoth en zijn Archonten is geschapen) nu een geestkern of lichtdeel heeft gekregen (namelijk Adam), willen Jaldabaoth en zijn trawanten het psychische

lichaam nog verder omlaagtrekken in de materie. Daartoe maken zij het stoffelijke lichaam waarin de geestkern wordt gevangengenomen.

Nu pas zijn we in het paradijs van Genesis aangekomen en verschijnen Elohim en Jave (JHWH) op het toneel. Zij komen voort uit de gemeenschap die Jaldabaoth heeft met Eva. Dit alles (en nog meer) wordt door de Verlosser (Christus) aan Johannes geopenbaard. In Johannes wordt het Begrip van Licht gewekt, dus de gnosis waardoor op hem de Geest des Levens neerdaalt. Johannes is dan van een dode een levende geworden. Daardoor is hij gered en ontkomt hij aan de boosaardigheid van Jaldabaoth. Zo kan Johannes opstijgen naar de Grote Lichten.¹¹

Toelichting

Wie deze scheppingsmythe begrijpt, is een ware gnosticus! Ons natuurlijke (discursieve) verstand schiet hier ernstig tekort. Dat is logisch want het gaat hier om de eeuwigheid. Om daarin onze weg te vinden, hebben we nu juist gnosis nodig. In het *pleroma* kunnen we alleen maar uit de voeten met 'beeldend denken', zegt Gilles Quispel. Het verhaal over de Vader, Barbelo en de Zoon speelt zich in de eeuwigheid af. De tijd ontstaat pas bij de voortbrenging van Jaldabaoth door de ontuchtige gedachte van Barbelo, die ze niet heeft afgestemd met God en haar Paargenoot (Christus). Jaldabaoth is een boze demiurg (Schepper) en hij weet niets van de (goede) Vader ver boven hem in het *pleroma*. Er is derhalve sprake van een 'breuk in de schepping'. Dit is het gnostieke dualisme: boven in de hemel is het goed, beneden op aarde is het slecht. Opvallend is dat de menswording van Christus, het kruis, de kruisdood en de opstanding volledig ontbreken in het *Apocryphon*. Christus de Verlosser treedt op als een wijsheidsleer, waardoor bij Johannes het Begrip van het Licht wordt gewekt en hij verlost is. Het *Apocryphon van Johannes* is een klassiek gnostiek geschrift. Het toont een grote kennis van de eeuwige bovenzinnelijke wereld van het *pleroma*. Over het leven hier op aarde en de ethiek van de gnosticus vernemen we echter vrijwel niets. Er is sprake van een radicaal verticaal dualisme tussen de (goede) goddelijke wereld en de (boze) geschapen wereld.

Valentiaanse gnosis

Naast deze radicale gnosis (gnostiek) zijn er in de eerste eeuwen ook gematigder vormen. Zoals de 'valentiaanse gnosis'. In de valentiaanse gnosis is er geen sprake van docetisme, integendeel, de teksten van deze gnostici spreken over de kruisdood. Nadrukkelijk wordt in het valentiaanse geschrift *Het Evangelie der Waarheid*

geleerd dat Jezus de Christus voor ons allen aan het kruis is gestorven en is opgestaan. Er staat:

*Daarom heeft de meedogende getrouwe Jezus geduldig het lijden op zich genomen, totdat hij dat boek [van de Vader] in handen gekregen heeft, omdat hij wist, dat zijn dood voor velen Leven betekent.*¹²

Leidt de gnosis in het *Apocryphon* tot verlossing, dan mondt die in *Het Evangelie der Waarheid* dus uit in de kruisdood. Dergelijke nuances tussen de ene soort gnosis en de andere ontgaan kerkvader Augustinus al in de vierde eeuw. Want Augustinus is in zijn *De haeresibus* van mening dat Valentinus leert dat Christus nooit het vlees heeft aangenomen.¹³ Ongetwijfeld is dat polemieek.

Ook in de valentiaanse geschriften wemelt het van de over elkaar heen tuimelende eonen en goden. Het geschrift met de titel *De valentiaanse verhandeling* gaat als volgt. Het begin is bij de Vader en zijn paargenoot is Stilte. God brengt de zoon voort, met de naam Bewustzijn, de wortel van het Al. Uit deze Triniteit zullen zich de 360 eonen ontwikkelen. De Vader brengt ook Monogenes (de eniggeborene) voort. Vele eonen komen in aanschijn. De namen voor de eonen – zoals Diepte, Waarheid, Leven – zijn verschillend van die in het *Apocryphon*, maar de algemene strekking over de ontvouwing van het *pleroma* komt overeen. Ook hier is het Sophia (dezelfde als Stilte) die gered moet worden door haar eigen zoon, Christus. Christus wil eigenlijk niet afdalen naar de aarde. Hij wil juist opstijgen naar de Vader omdat Hij (Christus) nu eenmaal volmaakt is. Maar Sophia houdt hem tegen en dus besluit Christus een lichaam aan te nemen. Het zijn ook Sophia en Christus die de (oer)mens scheppen, maar het zaad van Sophia is ‘onvolledig’. Daarom wordt deze geestelijke oermens na heel veel eeuwigheid uiteindelijk gevangengezet in de ‘karkassen van vlees’, de fysieke mens die door Jaldabaoth is geschapen. Teneinde de mens te redden uit het vlees daalt de Monogenes, de pre-existente Christus, af tot in het vlees en verenigt zich met Jezus. Jezus Christus ondergaat de kruisdood en opstanding. Daardoor kan Christus weer opstijgen door het *pleroma*, alwaar hij verenigd kan worden met zijn tweelingziel Sophia, die daardoor ook weer heel kan worden. Daardoor kan ook de (gevallen) mens weer heel worden. Opmerkelijk is dat *De valentiaanse verhandeling* eindigt met een aantal gebeden, waarvan er een betrekking heeft op de doop tot vergeving van de zonden en een ander op de eucharistie ‘ter wille van de herinnering aan uw Zoon Jezus Christus.’¹⁴

De zoete Jezus

De valentiaanse gnosis is vernoemd naar Valentinus, die rond 140 na Christus nog bijna gekozen is als bisschop van Rome. Maar net niet. Volgens kerkvader

Tertullianus is Valentinus daarna ketter geworden en werd hij lid van een bestaande gnostische groepering die dan later zijn naam zou krijgen.¹⁵ In de valentiaanse teksten hebben we onder meer te maken met dooprutuelen en een eucharistie die vermoedelijk overeenkomen met die van de kerkchristenen. Kennelijk is het verschil tussen de valentiaanse gnosis en het kerkchristendom nog niet zo groot. Weliswaar is Jezus Christus de zoon van de Allerhoogste God en niet van de demiurg, maar er is geen sprake van docetisme.¹⁶ Jezus de Christus wordt wel degelijk mens. Het *Evangelie der Waarheid* is een van de eerste gnostische teksten die aandacht besteedt aan de mens Jezus (en niet alleen maar aan de Christus-Zoon-Verlosser). Het gaat over Jezus 'toen hij als een jongen naar school ging'¹⁷ en over 'Jezus, wiens zoetheid oneindig is'¹⁸. In het *Evangelie der Waarheid* lezen we dat 'Christus zich vernedert tot in de dood, ofschoon het leven hem bekleedde'. Jaldabaoth en zijn trawanten hebben Jezus Christus aan het kruis genageld.¹⁹ Na de opstanding wordt Hij weer bekleed met een 'onverderfelijkeid, die niemand hem ontnemen kan.'²⁰

Dualisme

De gnostieke christenen leren het dualisme. Er zijn twee goden. Daar reageert het katholieke christendom op met de eerste zin van het credo van Nicea/Constantinopel van 381: 'Ik geloof in één God almachtig, schepper van hemel en aarde.' Eén God, niet twee! De oorspronkelijke tekst van het credo is in het Grieks. De Griekse tekst kan als volgt worden vertaald:

Ik stel mijn vertrouwen in één God die de potentie (in Latijn: omnipotens) heeft over het Al en die de hemel én de aarde heeft geschapen.

De kerkvaders in Nicea/Constantinopel willen met deze zin benadrukken dat er één God is en geen twee, zoals de gnostieke broeders beweren. En ze willen benadrukken dat die ene God alles heeft geschapen, niet alleen de hemel maar ook de aarde. Ook dat is een reactie op de gnostieke opvatting dat de goede God de hemel heeft geschapen en de boze demiurg de aarde. In het *Apocryphon van Johannes* lezen we over de demiurg Jaldabaoth:

Dit is de eerste Heerser. Hij onttrok een grote kracht aan zijn moeder (Barbelo), verwijderde zich van haar, ging weg uit de plaats waar hij geboren was en nam bezit van een andere plaats. Hij schiep zich een eon die brandt met laaiend vuur, waarin hij zich nu nog ophoudt.²¹

Jaldabaoth vertrekt uit het *pleroma* (de plaats waar hij geboren is) en neemt bezit van een andere plaats, de geschapen wereld. De materiele schepping is 'de eon die brandt

met laaiend vuur'. Er is sprake van een breuk in de schepping: boven is de goede God, beneden is de boze demiurg. Het is aan de individuele gnosticus om in zichzelf die breuk te herstellen, zodat hij weer inzicht krijgt in het *pleroma*. In het *Apocryphon* gaat het om het individuele herstel en de verlossing. Er zijn echter ook gnostische teksten in de NHC die het herstel uitbreiden tot de gehele kosmos. In het *Evangelie van Philipus* heeft Christus de opdracht om de breuk in de kosmos te herstellen:

*Christus is gekomen om de scheiding die in het begin is ontstaan, weer ongedaan te maken, de twee weer te verenigen en leven te geven aan hen die in de scheiding zijn gestorven, en hen weer te verenigen.*²²

Ook het katholieke christendom heeft zorg voor het herstel van de gehele schepping. Christus is gekomen om de mens en de gehele schepping weer heel te maken. Zoals Paulus zegt:

Want wij weten dat heel de schepping meezucht en mee in barensnood is tot nu toe.
(Rom. 8:22)

Hemel en aarde moeten weer met elkaar worden verzoend. De 'verzoeningsleer' (een laat kerkelijk begrip) slaat niet alleen op de enkele mens; het slaat ook op de kosmos als geheel. Heel de kosmos moet weer worden verzoend met God. De breuk tussen hemel en aarde moet geheeld.

Gnosis en genade

De eerste tekst van de NHC, *Het gebed van Paulus de Apostel*, begint met:

*O, Vader, bringer van licht;
Schenk mij uw licht,
Schenk mij uw genade.
O, Verlosser, verlos me.
Want als de uwe ben ik uit u voortgekomen.
U bent mijn bewustzijn, wek het in mij op...*²³

Opvallend in dit citaat is dat de gnosticus aan de Vader vraagt om verlossing. Dit betekent dat de gnosis niet op eigen kracht verworven kan worden. Daar is de genade van God voor nodig. Gnosis is een genadegave, ze wordt ontvangen. Gnosis kan niet (uitsluitend) op eigen kracht worden verworven.

Het *Apocryphon* vertelt dat Johannes alleen en ontgoocheld op een berg zit nadat Jezus ten hemel is gevaren. Hij vraagt zich af wat toch de betekenis van Jezus'

optreden is geweest. Dan openen de hemelen zich en verschijnt de Verlosser om hem te onderwijzen. Daardoor krijgt Johannes inzicht. Hij *ontvangt* de gnosis. Het *Apocryphon* is een openbaringsgeschrift waarin God 'gelukzaligheid schenkt', 'redding biedt' en 'genadig is'. Omdat de Vader nu eenmaal genadig is.²⁴ Een van de prangende vragen van Johannes is of alle mensen zullen worden gered. Het antwoord is onthutsend, want alleen degenen die tot het onwankelbare geslacht van Seth behoren, worden gered:

*Zij op wie de levende geest zal neerdalen en (wie) Hij met (zijn) kracht zal vergezellen, zij zullen gered worden en volmaakt worden en de grootheid waardig zijn; en (ze zullen) zich op die plaats zuiveren van alle slechtheid en banden met het kwaad... Zij dan zijn het onvergankelijke, eeuwige leven en de roeping waardig. Zij verdragen alles (tot die tijd), opdat zij volmaakt zullen worden voor het goede en het eeuwige leven zullen beërven.*²⁵

Natuurlijk vraagt Johannes wat er met de andere mensen zal gebeuren op wie de 'levende geest' niet zal neerdalen. De Verlosser legt uit dat de rest in verschillende groepen onder te verdelen zijn:

1. een groep die niet helemaal zonder toorn is, maar in wie toch 'de levende geest is neergedaald';
2. een groep over wie de 'tegengeest' is neergedaald. Hen wacht na de dood een soort vagevuur – ze zijn overgeleverd aan de archonten – totdat ze 'ontwaken uit de vergetelheid'.
3. een groep voor wie geen redding meer mogelijk is. Dat zijn degenen die zich van de kennis – de gnosis – hebben afgekeerd. Dat zijn dus afvalligen. 'Zij zullen gestraft worden met eeuwige straf.' De hel dus.²⁶ In de korte versie van het *Apocryphon* staat bij de afvalligen dat ze veroemd zijn tot eeuwige foltering.²⁷

Uitverkorenen

De groepen 1 en 2 kunnen alsnog worden gered – de gnosis ontvangen – wanneer de godsvonk in hen wordt gewekt. Daartoe moeten ze een deugdzzaam leven leiden. Soms heeft dat meerdere incarnaties nodig. Groep 3 is echter verloren. Maar de allereerste groep, die van het onwankelbare geslacht van Seth, is al bij voorbaat gered. Zij zijn de uitverkorenen. Wie zijn die mensen die tot het onwankelbare geslacht van Seth behoren? Jacob Slavenburg – deskundige bij uitstek als het over de gnostiek gaat – schrijft: 'Inderdaad beleven de gnostici zich als de uitverkorenen, zij die de gnosis hadden ontvangen....'²⁸ De Vader voorziet kennelijk in een breuk in

de schepping en heeft alvast een deel van de mensen – de uitverkorenen – apart gezet. Dat lezen we tenminste weer in een ander NHC-geschrift, *Over de Oorsprong van de Wereld*:

Daarom heeft de Verlosser [ieder afzonderlijk] uit hen allen gevormd en de geesten van deze [manifesteren zich] als uitverkorenen en zaligen, (elk) verschillend in hun (uitverkiezing).²⁹

De context van dit citaat is dat de Vader ‘de zalige onschuldige kleine geesten’ al geschapen heeft voordat de archonten het ‘tekort’ laten ontstaan. De ‘volkommenen’ moeten de archonten bestrijden die nu eenmaal in het vlees werkzaam zijn. Hoe ze dat moeten doen, leert de Verlosser hen:

Maar toen ik kwam, opende ik de weg: ik leerde hun de doorgang kennen waarlangs de uitverkorenen en eenlingen zullen passeren.³⁰

In weerwil van alle moderne romantiek rondom de antieke gnostiek is er geen twijfel mogelijk: ook het gnostieke christendom leert over de genade, de voorzienigheid en de uitverkiezing. Het is haast orthodox.

Besluit

De monniken die rond 367 hun bibliotheek zuiverden van geschriften die niet in de canon van Athanasius staan, konden natuurlijk niet voorzien wat voor een revolutie hun actie zo’n 1600 jaar later zou veroorzaken. Want de vondst van de Nag Hammadi-geschriften heeft onze visie op het vroege christendom radicaal veranderd. Het gnostieke christendom blijkt niet zomaar een verschijnsel aan de rand van ‘het’ christendom te zijn geweest. Integendeel, het heeft niet heel veel gescheeld of het gnostieke christendom was de belangrijkste vorm van christendom in het Westen geworden. Zo is het niet gegaan, het katholieke christendom heeft gezegevierd. Maar sinds de vondst van de geschriften in 1945 lijken de rollen langzaam te worden omgedraaid: zelfs dominees zien tegenwoordig in het gnostische christendom het grote alternatief. Dat daarbij heel wat wordt gladgestreken en geromantiseerd is duidelijk. Men vergeet vaak het docetisme, men vergeet dat de schepping het product is van een boze demiurg. En men vergeet dat er ook in de gnostische geschriften ontgenezigelijk sprake is van uitverkorenen en genade.